

Отурып јада сеспеди.
«Сангыскан-байдын кичү уулы
Бүгүн мында конорго отураар ба?» — деп,
Алтын-Туулай оноң сурады.
«Э-э, конорго санандым» — деп,
Сангыскан-байдын уулы айтты.
«Андый санаагар бар болзо,
Ол чөйгөндү какпап койоор» — деп,
Алтын-Туулай база айтты.
Сангыскан-байдын кичү уулы
Чөйгөн какпагын жаап болбой,
Таң атканын билбей калды.
Жер жарыганын ол көрөлө,
Адына минип түргөн жанды.
Аргазы жоктоң таң адырганын
Акаларына айдып берди.
Алтын-Туулай сүмезин кайкап,
Аайын таппай отургылады.

* * *

Агдап барган Өскүс-Уул
Кишти болзо каралада,
Кийик болзо семистеде
Адып жанбай канайтты.
Алтын-Туулай жаш келин
Апшыйагынын экелген алуларынан
Кеп жакшызын көктөди.
Адып келген аңдар эдинен.
Аш жакшызын быжырды.
Ойто ыргап жада бердилер,
Оды өчпөс ырысту болдылар.
Онойдо журтап жатканча,
Бир күнде эртен тура
Сангыскан-байдаң элчи келди,
Өскүс-Уулга мынайда айтты:
«Эртен тура таң эрте,
Таңдайланып таң адарда,
Күрееленип күн чыгарда,
Өскүс-Уул келзин деп
Сангыскан-бай айттырган».
Өскүс-Уул мойношподы,
Барар болуп жөбин берди...
Эртезинде таң адарда,
Өскүс-Уул атанып барды.
Сангыскан-байдын айылына
Једип келген турды.
Оны көргөн Сангыскан-бай
Отурган јеринен өрө турды,

Ак ширдекти јайа салды,
Өскүс-Уулды күндүлөп уткуды.
«Өрө отураар» — деп ого айтты.
Сангыскан-бай көөрөп турды,
Аш жакшызын салган турды.
Күндүлөш божогон соңында
Өскүс-Уулга мынайда айтты:
«Өскүске өскөн сен эдинг,
Эмди эрлү эр болдын.
Јоктуга жүрген сен эдинг,
Јакшылыкту бай болдын.
Ат ийдезин жарыжып билетен,
Эр ийдезин маргыжып билетен
Экү маргаан этсебис кайдар?
Үч катап сен жажын,
Менин уулдарым сени тапсын.
Үч катап уулдарым жажынзын,
Олор үчүни сен тапсаң.
Менин уулдарым ойнотсо,
Ак малым, алкы жөжөм
Ончозы сенин болзын.
Сен биске ойнотсон,
Алтын-Туулай абакайың бер».
Оны уккан Өскүс-Уул
Анча-мынча сананды,
Адакы учында жөпсиңди.
«Слердин күүнди јандырганча,
Маргыжар болзо, маргышкай!» — деди.
Ойто атанып јанып ийди.
Алтын-Туулай абакайына
Көргөн-укканын айдып берди.
«Озо жажынар болдым» — деди.
«Кайда жажынарга отурын?» — деп,
Алтын-Туулай оноң сурады.
«Казан-айактар ортозына
Канайып-канайып жажынарым» — деп,
Өскүс-Уул каруузын берди.
Неме эзебей отура берди.
Алтын-Туулай оны угала,
Јүреги чочып, коркуп отурат,
Јүзи кандый кубулып турат.
Анча-мынча болбоды,
Аттардын тибирти угулып келди,
Ат чакызына једип келди.
Өскүс-Уул јада түжеле,
Одүктин оромжы боло берди.
Сангыскан-байдын үч уулы
Ак кемирчек айылга кирдилер,

Тай эртеден ала
Эгирге жетире бедиредилер.
Оскүс-Уулды табатан
Аргалары табылбады.
Адакы учында айттылар:
«Сени таппадыс, Оскүс-Уул,
Кайда жадырың, бери көрүн». —
«Мында жаткан кижини таппас,
Уч кижининг көзигер кайда? — деп
Одүк оромьжы Оскүс-Уул
Орб турала, ологорго айтты.
Сагыскан-байдын үч уулы
Санаазы өчөмик ойто жандылар.
«Бисти барып бедире» — деп
Оскүс-Уулга жакып бардылар.
«Кайдан оморды бедиреерин?» — деп.
Алтын-Туулай абакай сурады.
«Каптардын ортозынан көргөйим» — деп,
Оскүс-Уул каруун берди.
«Каптардын ортозынан таппазың» — деп
Алтын-Туулай онойдо айтты,
Оног ары кожуп ийди:
«Сагыскан-байга једип браатсан,
Јол јанында койлор турар,
Ол койлордын ортодо
Уч куча сүзүжип јадар.
Ологор сен јууктап кел,
Олордын бирүзин тудуп ал,
Бычагыма сап эдедим деп,
Мүүзин кезерге бычагың ал.
Ол тушта ол отура түжер,
Сагыскан-байдын уулы болор».
Оны уккан Оскүс-Уул
Санаазы омок атанып ийди,
Сагыскан-байды көстөп ийди.
Јол ортозын өдүп келди,
Сагыскан-байга јууктап келди.
Эмди көрүп барып јатса,
Јол јанында койлор туру,
Уч куча сүзүшкилеп туру.
Оны көргөн Оскүс-Уул
Кучаларга јаба јортуп келди.
Јаан сөөктүзин талдап тутты.
Кынынан бычагың чыгарып алды.
«Бычакка сап эткедий
Макалу бүткен мүүс эмтир,
Кезип албаганча болбос» — деп,
Оскүс-Уул бычагыла

Мүүсти кезерге тура берди,
«Ой! Кижинин кулагын кеспегер!» — деп,
Сагыскан-байдын јаан уулы
Отура түшпей канайтты.
Баштапкы маргаанды алала,
Оскүс-Уул ойто бурулды.
«Алтын-Туулай абакайым
Тегиндү кижі эмес ок туру!» — деп
Бойында сананып, јанып келди.
«Сениң айткан сүменле
Маргаанды мен алдым» — деп
Алтын-Туулайга айдып келди.
Анча-мынча болбоды,
Сагыскан-байдын үч уулы
Ат чакыга једип келдилер.
Оскүс-Уул абакайыла
Јөптөжөргө дө болбой калды.
Оскүс-Уул манзаарыйла,
Эмегининг оймогы болуп
Кубулала, јада берди.
Уч уул кирип келдилер.
Уйдин ичин үзе бедиредилер.
Оскүс-Уулды таап болбой,
Окпөлөри арай јарылбады.
Калганчыда чак чыкканда,
Јагыс үнле айттылар:
«Кайда јажындын, Оскүс-Уул?
Бери биске көрүн түрген» —
«Мен мында отурым!» — дейле,
Уйинин јанынаң Оскүс-Уул
Туруп келген мында турды.
Оны көргөн үч карындаштар
Ойто аттарын түрген мингиледи.
Адазынын јуртын ологор көстөп,
Кайра да көрбөй, јүрүп ийдилер.
«Кайдан оморды бедиреерин?» — деп,
Алтын-Туулай абакай сурады.
«Уч кучаның мүүзин кескейим» — деп,
Оскүс-Уул кокурлап айтты.
«Кокур-ойын токтой берзин» —
Алтын-Туулай јартап айтты.
«Мынан атанып барар болзон,
Сагыскан-байга једип келзег,
Темир согор устарга кел.
Ол устардын јанында
Уч јаңы эгү јадар.
Ол өгүни алган бойынча,
Бычагыңды курчыдып ий».

Оны уккан Оскүс-Уул
Калтар адына минип ийди,
Сагыскан-байдын журтына
Түрген-түкей жүрүп ийди,
Анча-мынча болбой туруп,
Байдын журтына једип келди.
Аттын тискинин бура тартып,
Темир согор устарга келди.
Уч жагы эгүни алып,
Бирүзин бычагына јышты.
«Калак-кокий, кижн өлди!» — деп,
Сагыскан-байдын ортон уулы
Отура түшпей канайтты.
Экинчи маргаанды алала,
Оскүс-Уул ойто јанды.
Коолодо кожондоп келди,
Алтын-Туулайын мактап келди.
«Сениң айткан сүме сөзинг
Экинчизин јендеп чыкты!» — деди.
«Эмди кайда јажынарын?» — деп,
Алтын-Туулай оног сурап турды.
«Казан-айактын ортозына
Јажынбай база кайдарым» — деп.
Оскүс-Уул каруун айда салды...
Сагыскан-байдын үч уулы
Эжикке мында јаба јетти.
Манзаарыган Оскүс-Уул
Кап үстүне чыга конды,
Түлкү бычкак бөрүк болуп,
Түрүлеле, јадып ийди.
Сагыскан-байдын үч уулы
Чак чыкканча бедиредилер.
Таппас бйине једерде,
Јагыс үнле айттылар:
«Кайда јадырын, Оскүс-Уул?
Бис сени таппадыбыс». —
«Мында јаткан кижини көрбөс
Кайткан каралга* улустар» — деп,
Кап үстүнег Оскүс-Уул
Каткырганча туруп келди.
Уч уул уйалганына
Токтоп туруп болбодылар.
Үзенгилерине јастыра тееп,
Ойто айылына мантаттылар.
Калганчызын јажынарга бардылар.
Олор баргылаган согында

* Каралга — сокер.

Алтын-Туулай јаш келин
Оскүс-Уулдан сурады:
«Калганчыда үч уулды
Кайдан бедиреерге турун сен?» —
«Кажаган-чулан ичинен
Бедиреп көргөйим ле база» — деп,
Оскүс-Уул каруузын берди.
Калтар жагыс адына минди.
«Акыр, апшыйагым, мендебе,
Кайдан табарын айдып берейин» — деп,
Алтын-Туулай оны токтотты.
«Сагыскан-байдын айылынын јанында
Үч коо табылгы өзүп турар.
Онын бирүзин туткан бойынча
«Камчынын сабы табылды» — дейле,
Бычакла кезерге сананзан,
Үч уулдын бирүзи болор.
Калганчы маргаанды алып чыгарын».
Оны уккан апшыйагы
Омок сананып јелип ийди,
Сагыскан-байга једип келди.
Абакайынын айдып бергенинче
Үч табылгыга једип келди.
Кичү табылгыны туткан бойынча,
Кындагы бычагын чупча тартты:
«Камчыга сап эдерге
Кандый макалу табылгы» — деди,
Төзинен кезерге једип келди.
«Ой, кижинин будын кеспе!» — деп,
Сагыскан-байдын кичү уулы
Отура түшпей мында кайтты.
Үчинчи маргаанды алала,
Оскүс-Уул ойто јанды.
Эрин бойыла кожондоп келди,
Эргегиле шоорлоп келди.
«Айланайын Алтын-Туулай,
Үчинчи айткан сениң сүмен
База да макалу јарады.
Маргаанды ончозын алдыбыс.
Макалу эмди жургаарыбыс!» — деп
Оскүс-Уул онойдо айдып турды,
Ойто јыргап журтай берди.

* * *

Уч маргаанды алдырганына
Сагыскан-бай чыдашпай барды.
Түште болзо, отуруп болбойт,
Түнде болзо, уйуктап болбойт.

Ак малын, алкы жөөжөзүн
Көлдөн* берерге болбой турды.
«Жок ол тагманын колына
Жөөжөмди тегин бербезим!
Ол ийтти мекелеп,
Эрлик-бийге ийип көрөр.
Онон ол келип болбос,
Бистин жөөжөнү алып болбос» — деп,
Сагыскан-бай уулдарына айтты...
Оскүс-Уулга база элчи ийди.
«Түрген-түкей келзин» — деди.
Элчизи келип, Оскүс-Уулга айтты.
Оскүс-Уул мойношподы,
Ол ло тушта једип келди.
Оны көргөн Сагыскан-бай
Эки көзине меке тартынды,
Эрмек-тили јымжай берди,
Оскүс-Уулга мынайда айтты:
«Бис экү жөөжө алыжарда,
Јаан сүрлү той эдер керек,
Јакшы амтанду аракы ичер керек.
Онын учун мен сени
Бир айбыга ийерге санангам.
Күчсинбес болзон, айдарым,
Күчсинер болзон, айтпазым». —
«Немезин мен күчсинеин» — деп,
Оскүс-Уул каруузын берди.
«Озодо Эрлик-бийге менин адам
Эки алтын јыракы бертир.
Ончо немелеримди алып турганда,
Оны барып экелип алзаң,
Амтанду аракыны ого азарыс,
Алар жөөжөнө кожолта болор» —
Сагыскан-бай калганчыда айтты,
Түлкү кептү јылбындап турды.
Оны уккан Оскүс-Уул
Барар болуп јөпсинди.
Ойто чыгып атанып јанды.
Көргөн-уккан солундарын
Алтын-Туулайга айдып келди.
«Је канайдар оны база.
Барбаганча болбос туруң,
Мал баштаган ыйык јалду
Ак-когур айгырыңды мин,
Алтан тажуур аракы ал,
Алты тилдү комус ал» — деп,

* Көлдөн — тегин.

Алтын-Туулай онойдо јакыды.
Апшыйагын јолго шыйдыды.
Качан шыйду бүткен согында,
Алтай үстүне айрылыжар тушта,
Јаңы бириккен јаш көөркийлер
Он колынан бек тудужып,
Он јаактан изү окшожып,
Айрылышпай мында кайтты.
Онон ары Оскүс-Уул
Ак-когур айгырынын
Сокпос јанын согуп ийди,
Тартпас јанын тартып ийди.
Јер тамынын оозын көстөп,
Салкын-куйун јүрүп ийди.
Турган изи артып калды,
Барган изи јок болды.

* * *

Эрјенелү ак-когурдың
Төрт таманы тепкен јерден
Кызыл јалбыш чөйүлип браадат.
Кату јерге басканда,
Қара көлдөр түүлүп калат.
Бийик тууга тепкенде,
Қыры кыйыжып јабызап калат.
Түнде болзо, уйкузы јоктон,
Түште болзо, амыры јоктон,
Јер тамынын оозына
Једип келген мында турды.
Қара киш бөрүгин
Кептей тартып кийип ийди.
Когур айгыр колонын
Коштой толгоп тартып ийди,
Одус јылга божобос этти.
Агаш-ташту Алтайла,
Айлу-күндү тегериле
Јакшылажып эзендејеле,
Қара тамыга чурадып ийди,
Қарангуй јерге түје берди.
Түни-түжи билдирбес
Бозом қарангуй јер болды.
Узак учы билдирбес
Узун барган чөл болды.
Эмди онойдо браатқанча,
Қайын агаштан үзүлген
Алтын сары јалбырак
Эр кашка кайдан да
Келип түшпей канайтты.

Оскүс-Уул оны көрүп,
Алан болуп ала койды.
«Айланайын эжим» — деп
Алтын-Туулай кыйгырала,
Бүдүмдү бойы тура түшти.
Оскүс-Уулды окшоп ийди.
«Эрлик-бийдин эжигине
Сенин учун мен барайын.⁸¹
Сен мени мында сакы.
Менин сөзим угуп отур» — деп
Абакайын онойдо айдала,
Ак-конгур атты
Кургак тезек эдип кубултып ийди.
Оскүс-Уул апшыйагын десе
Өлөн-чөп эдип кубулытып ийди.
Алтан тажуур аракыны
Жаңгыс тажуур эдип таптады,
Алтын тилдү комузын
Торко курга түүп ийди.
Эрлик-бийдин журтын көстөп,
Эки эдекти кайра кыстап,
Базып ийбей мында кайтты.
Анча-мынча барган соңында,
Жедип келбей канайтты.
Же өргөнүн эжигинде
Эр жанында бир сары ийт
Алты көстү, алты кулакту турды.
Эпши жанында бир кара ийт
Жети кулакту, жети көстү турды.
Алтын-Туулайга ыркыранып чыгарда,
Койынынан эки курут алып,
Эки ийтке таштап берди.
Эрлик-бийдин эки ийди
Курутты мендеп тиштеп алдылар.
Куйруктарыла жалканчып,
Алтын-Туулайды эрке көрдилер,
Кыңгыс эдип үрбедилер.
Жес өргөнүн эжигине келди,
Тутказынан тартып көрди.
Каалгалу кара эжик бөктү болды.
Канча күч жеткенче тартты,
Же ачылар аайы жок болды.
Алтын-Туулай арга жокто,
Алтан көстү алтын шоорды
Алтан жүзүн ойной берди.
Тогузон тилдү томро комус,
Тогузон жүзүн ойной берди.
Ол ойынды тындап турган

Эрлик-бийдин эки ийди
Өрө көргүлөп улуды.
Көстөрүнөн жаш төгүлө берди.
Соодуда турган төрт кулакту
Килин-кара Эрликтин ады
Шыркырада киштеп турды,
Токтоп болбой, бийелей берди.
Эрлик-бийдин эжиги
Араайын ачыла бербей кайтты.
Алтын-Туулай көрөр болзо,
Эрлик-бийдин абакайы
Эжикти ачкан мында турды.
Эки эмчегин болгожын,
Эки ийининен ажыра салган.
Эки тулуңы болгожын,
Жерге тийип сүүртелип турды.
Эки эрди эмчегин өткүрө
Калбайып калган турбай кайтты.
Көзинин иринги көгөрө койулган,
Көрөргө сүрекей коркушту болды.
«Мынайда жараштыра ойногон
Кайдаг келген кыс эдин? — деп,
Эрликтин абакайы онойдо сурады.
«Айлу-күндү Алтайдан
Айбыга келген мен эдим.
Өргө эжигин ачып болбой,
Килейтен улуска туштап болбой,
Кунукчылду ойын ойноп,
Отурганым бу эди» — деп,
Алтын-Туулай карууч берди.
Жер бүдүштү абакайы
«Жес өргөгө киргей» — деп
Жөбин береле, ойто кирди.
Алтын-Туулай көөркий
Жес өргөгө кирип келди,
От айагына отура түшти.
Куулы кангазын колго алып,
Ачу таңкызын азып ийди,
Эрлик-бийге суна берди.
Эчиде комудалын айдып турды:
«Айлу-күндү Алтайдан
Айбыга келген кижин эдим.
Сары чөлдин жаказында жаткан
Саңгыскан-бай ийген эди.
Эрте чакта слерге берген
Эки алтын жыракым бар,
Оны барып экел деген.
Онын учун келдим» — деди.

Оны уккан Эрлик-бий
Эки кабагын жемире көрди.
Эки ийдинен мынайда сурады:
«Менинг учун бу кижини
Менин эжигиме жууктаттыгар?» —
«Ол биске курсак берген,
Онын амтанын айдарга болбос.
Андый курсакты бис сенен
Карыганча жибегенис.
Онын учун ол көөркий
Амадузын алып жанзын,
Айбы керегин бүдүрип барзын.
Ого бис качан да болзо,
Жаманыс жетирер жангыс жок» — деп
Эки ийди каруузын бердилер,
Түрүлеле, жадып ийдилер.
Эрлик-бий аргазын таппай калды.
Эки көзи кандалып,
Кату сыркынду катап айтты:
«Менин кулагым жакшы укпайтан,
Катап жазап айдып бер?»
Оны уккан Алтын-Туулай⁶²
Тажуурда аракызын алды,
Жылдыс кептү чөөчөйине урды,
Оң колына жазап тутты,
Оң тулунгын сыймап ийди,
Каруун Эрликке кожонгло берерге,
Көксин кенгиделе, кожондоды:
«Агаштан эткен чөөчөйим
Алтын кепту көрүнгөй,
Ондо урган аракым
Алама-шикир таадыгый.
Мөңүн сүрлү чөөчөйим
Жылдыстан жараш көрүнгөй,
Менинг экелген аракым
Слердин жүрекке жарагай.
Алыс жерди бийлеген
Слерден быйан болгой не?
Жетен жамы каданган
Жүрегерден алкыш болбой не?
Жер үстүнөң ол келген
Меге быйаныгар жеткей не?
Кара сананып мен келбедим,
Калык-жоннын айбызына жүрдим.
Обн бедиреп мен келбедим,
Облбос аргазында келген эдим,
Суузап отурган слер болзогор,
Канымды менинг ичигер,

Айбыга жүргеним буруулу болзо,
Тынымды менинг алыгар».
Ол кожонды уккан Эрлик
Уйе-сөөги божой берди,
Эки көзине жаш айланды,
Таш жүреги жымжай берди.
Тажуурда аракыны алып ийди,
Алтын чөөчөйдөгизин ичип ийди.
«Бу киреге жетире
Мындый жакшы кожонг укпадым,
Мындый амтанду аракы ичпедим.
Калыктын канын ичкемде,
Каныгарым там тыгыйтан.
Кайран кожонды угала,
Кар болуп кайыла бердим,
Саржу болуп жымжай бердим.
Амадап келгенинги алар турун,
Алтайыга ойто жанар турун?»
Тажуурдагы амтанду аракыны
Эмегениле экү ичкиледи,
Онон ары кожуп айтты:
«Мынан жанып жедип барзан,
Сангыскан-байга мынайда айт:
«Арка түги сарбайган,
Азу тижги кылайган,
Эки кулак жапыйган,
Корон-сары жаакту,
Кызыл-сары көстүктү
Килин-кара ийт болуп
Эрлик эжигине келзин» — дезен.
Уч уулы ла үйине
База онойдо айдарзын».
Эрлик-бий онойдо айдала,
Эки алтын жыракызын алып берди.
Эжигинен чыгара үйдежип койды.
Алтын-Туулай абакайды
Кийининен узакка көрүп артты...

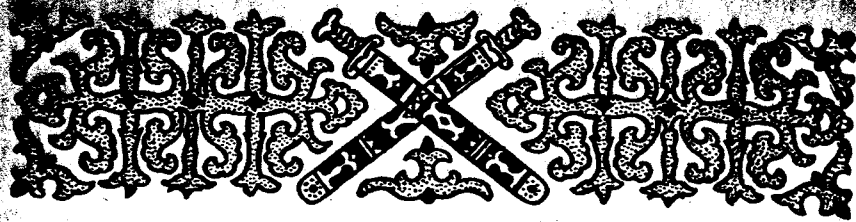
* * *

Алтын-Туулай жаш келин
Эки алтын жыракыны
Оскүс-Уулга жетирип келди.
Ады-бойыла тургузып алды,
Алакан жайып, жакшылашты.
«Кандый узак уйуктагам?» — деп
Апшыйагы онойдо айдып,
Эки жыракыны артынып ийди.
Ак-конурга минип алды.

Алтын-Туулай абакайы
Кара чымыл болуп кубулала,
Канадыла кожондоп,
Жердин үстүн ол көстөп,
Учуп чыга бербей кайтты.
Оны ээчий Оскүс-Уулдын
Ак-конуры канатту куштый,
Шунгуп уча бербей кайтты.
Анча-мынча болбой туруп,
Агаш-ташту Алтайга,
Айлу-күндү жарыкка
Чыгып келбей канайтты.
Эрженелү ак-конур
Ак өлөннөн үзүп жиди,
Аржан суудан амзап ичти.
Алтын-Туулай абакайы
Эрликтин айткан сөстөрүн
Оскүс-Уулга төкпөй-чачпай
Ончозын айдып бербей кайтты.
Онон ары эки башка
Айрылыжып жүре бердилер.
Анча-мынча болбой туруп,
Оскүс-Уул эр бойы
Сагыскан-байга једип келди.
Эки жыракыны экелип берди.
Оны көргөн Сагыскан-байдын
Эки көзи магдайына чыкты,
Бажындагы бөрүги чачылды.
Кејегези чырчас этти,
Тамагынан сөс чыкпай барды.
Бир кезекке чокол болды.
Адакы учында мынайда сурады:
«Алыс јерде јуртаган
Адай-Эрлик нени айтты?»
Ол суракты угала,
Оскүс-Уул мынайда айтты:
«Арка түги сарбайган,
Азу тижн кылайган,
Эки кулак жапыйган,
Корон-сары јаакту,
Кызыл-сары көстүктү
Килин-кара ийт болуп,
Эрлик эжигине келзин» — деп,
Слерди онојдо јакыды,
Каруун сакып отуры.
Оны уккан Сагыскан-бай,
«Ой, калак!» — деп кыйгырды.
Отурган јерине силкинди.

Килин кара ийт болуп,
Кара јерди ол жытап,
Кара тамыны ол көстөп,
Јеле бербей канайтты.
Оны көргөн үч уулы,
Алган-тапкан ол эжи
База андый ийттер болуп,
Јер тамыга уулангылады,
Јөөжөлү јуртын таштагылады.
Сагыскан-бай ачабынан
Јер тамыга жүре берди.
Электеткен Оскүс-Уул
Эбин таап јуртай берди.
Кату буудактарды өдүп чыкты,
Канча сүмени таап турды,
Ачап байды јендеп ијди.
Ол күннен бүгүнге јетире
Калтар атту Оскүс-Уул
Алтын-Туулай абакайыла
Санаа јангыс јуртай бергиледи.
Эдегине балдар баскылады,
Эжигине мал кыймырады.
Улаазынан уј ичти,
Иргезинен ийт ичти.

АЛТЫНАК-МЕРГЕН

Јети өзөктің белтиринде
Ак-сүмер тайгалу,
Алтын-Топчы абакайлу;
Адай-коңур эрјене атту
Алтынак-Мерген апшыйак
Кары-јажы јеткенде,
Тузактарын текши тургузып,
Куштап-андап јуртады.
Бир катап Алтынак-Мерген
Андап барарга шыйдынды.
Адай-коңур адына минди.
Јети өзөктің белтири јаар
Тузактарын көрөгө јортуп ийди.
Анча-мынча болбой туруп,
Јети өзөктің белтирине
Једип келеле, көрүп турза,
Јети кырлу Кара-Бөкө
Бир буланды артынан,
Ары јортконы көрүнди.
Тузак салган јерин көрзө,
Бир тузакка сығын кириптир,
Бир тузакка булан кириптир,
Тузакка түшкен андарды
Јети кырлу Кара-Бөкө
Алып алала, јорто бериптир.
Алтынак-Мерген апшыйак
Адай-коңур адынан түшпей,
Кара-Бөкөгө једиже јортуп,
«Тузагыма түшкен андарды
Не керек алдын?» — деп сурады.

Јети кырлу Кара-Бөкө
Қылчас эдип көрбөди,
Қыгыс эдип унчукпады.
Алтынак-Мерген оны көрүш,
Айдары јок ачына берди,
Ок-саадагын алып,
Кара-Бөкө јаар
Уулап, оғын ычкынды.
Алтынак-Мергеннің атқан оғы
Ташка тийгендий тайкылды,
Тошко тийгендий мулкулды.*
Јети кырлу Кара-Бөкө
Қайа көрүп катқырынды,
Бир комдыйдан** ок алып,
Саадагына јаба тутты,
Алтынак-Мергенди көстөп,
Көксинен өткүре адып ийеле,
Көнүгип айылына јорто берди.
Алтынак-Мерген аргазы чыгып,
Адай-коңур адының јалынан
Тудунып, айылына арайдан јетти.
Оны көргөн Алтын-Топчы
Ыйлап-сыктап калактады.
«Алтынак-Мерген өлбөй-өчпөй
Бир айдың туркунына,
Эм-том таап алганча,
Тирү, эзен отуратан болзо» — деп,
Адай-коңур эрјене ат
Бойында шүүнип турат.
Оның кийининде адай-коңур
Баскан изи јок болуп,
Бедиренип сала берди.

* * *

Бир ай өткөн кийининде
Адай-коңур эрјене ат
«Алтынак-Мерген нөкөрим,
Өлбөй-өчпөй отуры не?» — деп,
Айланып јерине ойто
Јүреги сыстап једип келди.
Алтынак-Мерген нөкөри
Арай өлбөй отурап болды.
Адай-коңур ат келеле,
Көңжөөрынан чыгара

* Мулкулды — мыйрылды.

**Комдый — ок салар кап.

Кутук суудан бышкырала,
Алтынак-Мергенге ичирди.
«Бу сууны бедиреп,
Ай туркунына мен жүрдим.
Арт учында балу жазар
Эмдү-томду бу сууны
Энемниг турган жеринен
Мен таап экелдим» — деп,
Адай-конгур ат айтты.
Алтынак-Мерген адынын
Экелген суузын ичкен жерде,
Эртегизинен эки артык,
Озогызына он артык
Болуп жазыла берди.
Арткан сууны адай-конгур
Бойы ичип ийеле,
Туура сыны бир кулаш,
Орб сыны эки кулаш
Кожулып, жарана түшти.
Алтынак-Мерген жазылала,
«Јети кырлу Кара-Бөкөнни
Истежетең» — деп тергенди.
Оны уккан Алтын-Топчы
Эки алаканын чабынды,
Эки тизе согунды.
Јайнап, калактап тура берди:
«Айланайын Алтынак-Мергеним,
Канайып ого сен чыдаарың,
Кара-Бөкөнни эмди барып,
Канайып ийерге сен туруң?
Оның кызарар каны јок,
Кыйылып өлөр тыны јок.
Калак, сен барбазан,
Кайран јөбимди бир уксаң!»
Алтынак-Мерген эжинин
Айткан сөзин укпады.
Адай-конгур адына
Күмүш үйген ол сукты,
Күбе јалаң токум јайды,
Күлер артыш ээрин салды.
Ургүлјиге үзүлбес
Уч колонды тартып турды,
Јети чакка алдырбас
Јети колонды толгой тартты.
Көп куйагын катанды,
Алмас-болот үлдүзин тагынды,
Ай-карагай саадагын
Аркый-теркий јүктенди,

Алтын-Топчы абакайыла
Эзендежеле, өргөдөг чыкты.
Алтын сүмер бөрүгин
Калказынаң сала койды,
Ак-сүмер тайгазына
Алтынак-Мерген мүргүди:
«Кеен өскөн алтайым,
Керип баскан мениң јерим,
Сениң тату сууларыңды
Ичетеним кандый болбогой?
Јакшы болзын, алтайым!
Эзен болзын, алган эжим!
Айтканымды укпады деп
Меге сен тарынбагың,
Адай-конгур адына минди,
Ат болгонына бастырбас бүткен,
Алтынак-Мерген эр бүдерде,
Јаактуга айттырбас,
Јарындуга соктырбас бүткен.
Базынчак бүткен Кара-Бөкөдөг
Очим мен албайынча,
Отурып чыдап болбозым» — дейле,
Адай-конгур адына минди,
Јети кырлу Кара-Бөкөнниң
Јерин көстөп јортуп ијди.
Ак малын алты күн аралап,
Эл-јонын эки күн эбирип,
Учына чыгып алала,
Алтынак-Мерген баатыр
Түндү-түштү жүрүп ијди.
Көк өлөңди көмө баспай,
Јаш өлөңди јайа баспай,
Түрген-түкеј јелип ијди.
Терен талај кечкенде,
Өдүк тийбей кечип турат,
Бийик тайга учураганда,
Туйгак тийбей ажып турат.
Көп барат па, ас барат па —
Адай-конгур эрјене
Он кулагын олий салып,
Сол кулагын солий салып,
Јер-тегерини тындай берди.
«Түште болзо, канадым,
Түнде болзо, нөкөрим,
Өзүп жүрзе, эрјенем,
Өлүп калза, койлоом,
Өлөримди сестинг бе?
Өзөримди билдинг бе?» —

Алтынак-Мерген сурап турды.
«Кара тайганын ары жанында
Јети кырлу Кара-Бөкө
Бисти эмди сакып јат.
Очпөгөн одыбыс өчөтөн туру,
Өлбөгөн бойыс өлөтөн турубус». —
Адай-конгур ат өрјене
Алтынак-Мергенге айдып турат.
Оны уккан Алтынак-Мерген
Адына мынайда айдып турды:
«Ат өлбөскө алтын ба?
Эр өлбөскө мөңкү бе?
Ат јакшызы јууда өлөр,
Эр јакшызы адышта өлөр.
Өлөтөн дө болзом,
Јаан бөкөнниң колынан өлөдим,
Јаан тайганын колтугына
Сөөгим барып саладым» — деди.
Онон ары Алтынак-Мерген
Ичкеери болуп јортуп ийди.
Анча-мынча болбой туруп,
Кара тайгага једип,
Кырына чыгара јортуп келди.
Оны көргөн Кара-Бөкө
Алтынак-Мергенге чурап келди.
Булут кептү табарышты,
Бука чылап сүзүже берди.
Адай-конгур ла кара-күрен
Удур-дедир чапчышты,
Бут једерден тебижип,
Тиш једерден тиштешти.
Эки алыптын тудужына
Јердин тоозыны тегериге чыкты,
Тенгери тоозыны јерге түшти.
Устүгинин тоңылгазы*
Көк ајаска јаныланды,
Алтыгынын тоңылгазы
Алтыгы ороонго једе берди.
Јети күнге тудужып,
Јерге неме түшпеди,
Тогус күнге күрежип,
Тобракка неме түшпеди.
Јети кырлу Кара-Бөкөнниң
Эдинен неме бузулбас болды,
Кара-күрен адынын түги
Айга, күнге мызылдап турды.

* Тоңылга — торгуул.

Алтынак-Мергенниң алып тудары
Астай берген јүрер болды,
Адай-конгур балкашка уймалып,
Түги түжүп тура берди.
Алтынак-Мерген санаазында:
«Ак-сүмер тайгам,
Алтын-Топчы эжим,
Эзен болзын, көркийлер!
Өлбөгөн бойым өлгөним
Бу туру» — деп айдынат.
Онон ары туружып,
Анча-мынча болгондо,
Кан-јеерен ат минген
Кичинек бала јортуп келди.
Эки алыптын тудужын
Көрүп, алаң кайкап ийди.
«Соғужып јаткан улус па?
Ойноп јаткан улус па?» — деп
Јаба јортуп, сурап турат.
«Ойын болуп кайдан болзын,
Соғуштан башка соғуш.
Ак-сүмер тайгам
Эн артар туру.
Алтын-Топчы абакайым
Јангыскаан артар туру» — деп,
Алтынак-Мерген бойындагы сагыжы
Чыгара айтканын билбей калды.
Оны уккан уулчак
Алтынак-Мергенди айра сокты.
Кара-Бөкө јеткерле
Јарын-бойдон тудужа берди.
Кан-јеерен ат
Адай-конгур атты
Кара-күрен аттан
Айра тартып, бойы тартышты.
Анча-мынча болгондо,
Јети кырлу Кара-Бөкөнни
Калапту баатыр уулчак
Эрей-толгой тудуп,
Эптү јерге соғуп турды.
Јети кырлу Кара-Бөкө
Қазыр андый калактады:
«Учкан, кулугур, сен танма,
Мени өлтүрерге келдин бе?
Өлтүрер болзон кыйнабай,
Капцагай өлтүр, јоо, калак!» — деп,
Чучурай берген ол јүрди.
Кара-Бөкөнни байагы уулчак

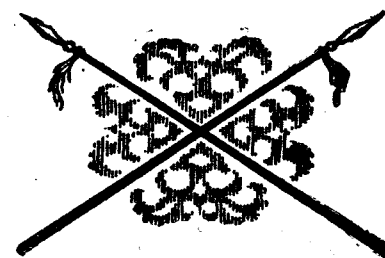
Ак айаска көдүрүп чачты,
 Жети сүүрү чаңкыр кайага
 Экелип оны арта сокты.
 Бойы десе жинге-канга
 Бадала берген мында турды.
 Кара-Бөкөнүн өлгөн сөбги
 Корум-тайга болуп калды.
 Кара-Бөкөнүн аккан каны
 Талай болуп жада берди.
 Кара-Бөкөнү базала,
 Баатыр бүткөн жаш бала
 Кара талайдаг жунунды.
 Кара арчуулла арланды.
 Алтынак-Мерген апшыйак
 Уулчакка жууктай басып келди.
 «Өчкөн одымды камыскан,
 Өлгөн бойымды тиргискен
 Кайдаг келген бала эдинг?
 Адаг-энег сениг кем?
 Өскөн алтайыг кайда?» — деп
 Сүүнгенинен ээги тырлап,
 Уулчактаг сурап турды.
 «Алтын-Топчы энелү,
 Алтынак-Мерген адалу,
 Ак-сүмер тайгалу,
 Кан-жеерен атту да болзом,
 Адым адалгалак бала эдим.
 Энедег чыгып, үч коноло,
 Адамды бедиреп жүргөн эдим⁶³» — деп,
 Жаш бала куучындады.
 Оны уккан Алтынак-Мерген
 Карыш кирелү өзүп чыккандый —
 Бу жерге тийбей турды:
 «Адай-конур атту
 Алтынак-Мерген сениг адаг
 Мен болорым, уулчагым» — деп
 Алакан жайып, кол тудужып,
 Алдында турган уулчакты
 Эки жаактаг окшоп турды.
 Анчалыктын бажында,
 Жаш балазын ээчий бедиреп,
 Алтын-Топчы абакай
 Аш-курсактаг азып алган,
 Алама-шикир артырган,
 Жедип келген мында турды.
 Алтын-Топчы жедип келеле,
 Адынаг табылу түжүп,
 Алыптардын алды орто

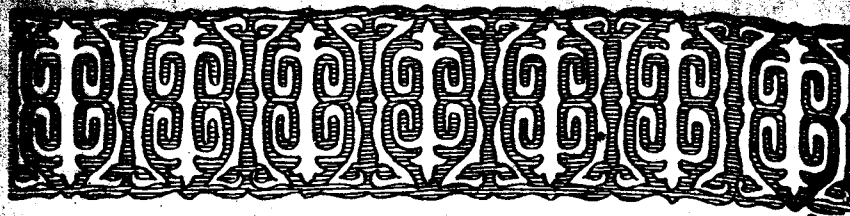

Ак кебистен жайып ийди,
Аш-курсагын салып турды.
Апшыйагын ла уулын
Аракы-чегеенме күндүледи,
Адалу-уулду эки алып
Аш-курсактан жигиледи.
Аштаган бойлоры тойынды.
Аракы-чегееннен ичип,
Тапту калангы отурдылар.
Онын бажы болгондо,
Жүс бөкө көдөчилү,
Жүс келин кожончылу,
Он колында чөбөйлү,
Сол колында тажуурлу,
Жангыс кызын ээчиткен,
Кара-Бөкөнүн абакайы
Жайнуулду келип жадат.
Оны көргөн уулчак
Алтынак-Мергенге айдат:
«Келип жаткан үй кижин
Кара-Бөкөнүн абакайы.
Оныла коштой келеткени
Ак-Санаа деп жангыс кызы.
Кара сагыштуу Кара-Бөкөнүн
Очибис алып, өлтүрдис.
Айылында онын отурган
Абакайында кинчек жок.
Онын азыраган балазында
Бир де кичинек буруу жок.
Келип жаткан энелү кысты
Өлтүрөтөн учурын жок».
Жаан саат болбой туруп,
Жүс бөкө көдөчилү,
Жүс келин кожончылу,
Үч үйелү үлгер кожонду
Кара-Бөкөнүн абакайы
Ары көрзө, айга бербес
Удура көрзө, күнге бербес
Жангыс кызын ээчиткен,
Мында келген турды.
Кара-Бөкөнүн абакайы
Тизе жеңил чөгдөди,
Тили жеңил жайнады:
«Кара-Бөкө эжимди
Амыр жаткан журтка тийбе.
Тузагында андарды алба деп
Айдып, токтодып болбогом.
Амадузына эмди жедип,

Олуп калды Кара-Бөкө.
Менин ак-жарыкта жүрөргө
Санаам бар, Алтынак-Мерген.
Эки балдарыбыстын оттору
Бирге күйгөн эди,
Орындары болзо, олардын
Бирге салынган эди.
Төрөөн, куда бис болуп
Жатсабыс кайдар?» — деди.
Мыны уккан уулчак
Ак-Санаа кысты алганча,
Жери-журтын көстөп, озолодо
Түргөн-түкей желип ийди.
Алтынак-Мерген алты күнгө
Аракылап отуруп калды.
Онын кийининде Кара-Бөкөнүн
Журтын бастыра көчүрүп алып,
Жери-журтына көндүкти.
Алты күннинг бажында
Ак-сүмер тайгага чыктылар,
Ары жанын карап көрзө,
Алтынак-Мерген уулынын
Алтын байзын өргөзи бүткөн,
Ат буулайтан алтын чакызы
Ак-айаска чыгара өскөн,
Мында турганын көрдилер.
Алтынак-Мерген жанып келеле,
Алтын тонду алыптарын,
Күмүш тонду күлүктөрүн
Текши элчилеп алдырды.
«Жаңыс уулымнын адын адайтам,
Онын айылду болгонын тойлойтом,
Албатыны текши жуугар,
Булан казылудан жыгыгар,
Буура жалдудан сойыгар,
Талай тендей аракыны
Белетегер» — деп жакарды.
Оны уккан алыптар
Аркага тендей этти, жууны
Туурагылап салдылар.
Талайга тендей аракы азып,
Тажуурларга урдылар.
Албаты текши жуулды,
Алты күннинг тойы башталды,
Он күннинг ойыны көндүкти,
Алтынак-Мергеннин уулына
Ат берер кижичыкпаста,
Кара-Бөкөнүн абакайы

Ат адап, мынайда айтты:
«Алтынак-Мергеннин адагы
Алып жүргөн жаңыс уулы
Кан-жеерен атту
Кан-Мерген болзын».
Тойлоп, жыргап божогондо,
Кан-Мерген кайын энезине
Алтын өргө тудуп берди.
Ак-Санаа кызын алып,
Бойынын өргөзине кирип,
Элен чакка эжиле экү
Эптү-жөптү журтай берди.
Онон бери Кан-Мергеннин
Журтына жуу кирбейт,
Кан-Мерген баатыр
Бойы да жуулажып барбайт.

ЭМЕЛЧИ-МЕРГЕН

Ак талайдын бүгинде,
Аржан суунын жарадында
Андап-куштап минетен
Ак-конур атту,
Кандыкчы деп эмегендү,
Эмелчи-Мерген деп уулчакту
Бай-Барчыкай журтап жатты.
Бир катап Бай-Барчыкай айтты:
«Жаңыс эрке уулымды
Жакшы курсакла азырайдым,
Айылда отурган эжимди
Амтанду ашла күндүлейдим» — деп
Кандыкчыга айдып турды.
Конур адын ээртеп ийди,
Арчымагын белетеди,
Андап барарга жепсенди.
Оны көргөн Эмелчи-Мерген
Отурар жерин таппай турды.
«Адамла кожо баратам!» — деп
Ары-бери жүгүрүп турды.
«Жаш кижинин жоругу кату,
Жааназан, балам, барарын,
Эмди энегле үйде отур,
Эрге жетсең андаарын» — деп,
Бай-Барчыкай уулчагынын
Бажын сыймап токтодот.
«Жок! Жок!.. Барарым!
Жоруктан мен айабазым.
Адам албаза, ачынарым,
Алдынан бойым андаарым» — деп,

Эмелчи-Мерген коркуштанып,
Эркелү жөпкө кирбей турды.
«Уулыңды кожо апарзан,
Уур, күч болор бо?
Кожо андадып үретсең,
Кийининде жаман болор бо?
Балабыс жүрүмгө тасказа,
Бойыбыска жакшы эмес пе?
Жаштан ала иштензе,
Жажына туза болбос по?» — деп,
Эмегени Бай-Барчыкайга
Эртен-эңир айдып турды.
Барар күүни келгенде,
Бай-Барчыкай атанды.
Уулчактын күүнин жандырбай,
Учкаштырып кожо апарды.
Адалу-уулду андагылады,
Арка-тууны керигиледи.
Андар ологорго туштабады,
Азык-түлүгү божой берди.
Жанар алдында Бай-Барчыкай
Жаңыс мыйгак адып алды.
Одуланып отура бердилер,
Отко этген кайнаттылар.
Тойо ажанып божойло,
Токунап, амырап уйуктадылар.
Эртен тура Бай-Барчыкай
Уйкудан ойгоноп туруп келди.
Эттиг артканын эмегенине
Апарар деп таппады.
Уулынан сурап угар болзо,
Унчукпай төмөн көрөр болды.
Түнде уулчагы турала,
Түгезе этти жип салтыр.»
«Энеңди сен килебес,
Эр бойун уйалбас,
Кылыгын сенин жаман» — деп,
Адазы уулына коркушту
Айдары жок ачынды.
«Мындый кылыкту сен болзон,
Мында сени артырадым,
Жаштан ала мындый болзон,
Ада-энеге уят болор!» — деди.
База тун кирерде,
Карангуйда уулы астыкпас болды,
Кайда да барза, кожо болды.
«Кару адам, мени алыгар!
Качан да жаман кылынбазым,

Жагыскаан мени таштабагар,
Жажына слерди килеерим.
Олор күнигер жеткенче,
Оштүниң колына бербезим!
Эр бойым качан да
Энемди эмди аштатпазым» — деп
Эмелчи-Мерген жайнап турды,
Эдегинен адазын једип тутты.
Бай-Барчыкай токтой түшти.
«Эмелчи-Мерген јалкыды,
Эмди керсү болор» — деп,
Бай-Барчыкай сананды.
Ак-конгур жараш ады
Алтын јалын јайа салып,
Јер кыртыжын тындады,
Јенес, олорн јытады,
Оро көрүп, киштеди,
Томон көрүп, бышкырды.
«Адам, адам, түргендегер,
Айыл-јуртыста јаман болды,
Энебиске шыра келген!» — деп,
Эмелчи-Мерген кыйгырып ийди.
Онын кийининде адалу-уулду
Онон ары мендеп-шиндеп,
Канча тайганы казаладып,
Канча талайды кайкалап,
Айыл-јуртына јеткилеп келди.
Аттаң түргендеп түшкүледи,
Уйге кийдире жүгүргилеп келди.
Уйдеги от өчүп калтыр,
Айылдын ичи ээн калтыр,
Аскан казан сооп калтыр.
Эмелчи-Мерген отура түжүп,
Энезин сананып ыйлады.
Бай-Барчыкай базып чыкты.
Баскан истерди ајыктап көрди.
Јети башту Јелбеген
Јери-јуртына келгенин,
Эмегинин апарганын
Эмди јарт билип ийди.
Эки јаагын тайанып,
Эки көзинин јажы агып,
Иргеге келип отурды,
Терен санаага алдыртты.
Эмелчи-Мерген үйдег чыкты,
«Энемди бедирейдим!» — деп јазанды.
«О, калак, уулчагым!
Ол јорукка јепсенбе!

Туйгакту неме өдүп болбос,
Тумчукту неме кирип болбос,
Туйук кара јыш аралда
Јес межелик өргөлү
Јелбеген јутпа јуртап јат.
Онын јуртына јеткендер
Ойто бурулып јанбайтан.
Јеннен, колдон күрежерге
Јелбегенге күчибис јетпес,
Оныла удурлажа јуулажарга
Огыбыс бистин тыгынбас» — деп
Бай-Барчыкай куучындады.
Бажын тайанып, санааркады.
Адазынын айтканын
Эмелчи-Мерген тоободы,
Ак-конгур адына
Ээрди арта салып ийди.
Күлер колонды бектей тартты,
Күмүш үйгенди чүмдеп сукты,
Јерге јадып анганды,
Јетен јети керилди,
Онын кийининде туруп чыкты,
Ойгор баатыр боло берди.
Ама-томо сыгырды,
Ачу-корон кыйгырды,
Адазы уулын таныбай турды.
Ак-конгур ат силкинди,
Агаш-ташты чапчыды,
Аржан сууны ичинди,
Аргымак ат боло берди.
Эмелчи-Мерген адына минди,
Элес эдип ары болды.
Турган изи бар болды,
Барган изи јок болды.
Бай-Барчыкай бараксан
Барган аайын билбеди.
Кадап койгон казык чылап,
Кайкап, жагыскаан тура калды.
Ак-конгурдын мангына
Кайа-таштар ангданыжат,
Эмелчи-Мергеннин кожогына
Кара агаштар јайканыжат.
Канча жүзүн андар
Кайкап, кийининен көрүп калат,
Канча түмен куштар
Учуп, кийининен јетпей калат.
Анайда барып јадала,
Ак-конгур тура түшти.

Он кулагын олай салды,
Он тизеге чоҗододи,
Жердин кадын тыгдады,
Јетен јети бышкырды.
Сол кулагын солай салды,
Сол тизезин јыга басты,
Тенери тубин тыгдады,
Терен тыныш гартынды.
Эмелчи-Мерген аттан тўшти,
Эрмектежерге отурып ийди.
«Алтын тўктў аргымак,
Арыганын билдин бе?
Алдымда јаткан бу јолым
Јеткерлўзин сестинг бе?
Эрјенелў аргымак,
Олўримди билдин бе?
Эмелчи-Мерген баатырдын
Јенетенин сестинг бе?
Јаман-јакшызын јажырбай,
Јартын айтсан, нўкўрим.
Олўмде, јўрўмде учурин
Оскўлтпўзон, најым!» — деди.
«Ачап Јелбегеннин јурты
Алдыбыста јадыры.
Алып баатыр келгежин,
Кирер јери јок эмтир.
Атту кижии айланза,
Одўр јолы јок эмтир.
Кайа-ташка јўретен
Қара сыгын мен болойын,
Қарануј тўнде учатан
Қара мўркўт сен бол» — деп,
Ак-конур ат айтты.
Ан болуп мантай берди.
Эмелчи-Мерген анданды,
Қара мўркўт боло берди.
Эки канадын јайа тартып,
Ээн тенериге учуп чыкты.
Јер-телекејди шингеди,
Јелбегеннин јуртын кўстоди.
Ак-конур ат дезе
Қара сыгын болуп алган,
Ачу-корон бустап ийди,
Қара тайганы јемире сўсти,
Туйук јыштын агаштарын
Турган јерине јыга сўсти.
Эмелчи-Мерген учуп кўрзў,
Энези Јелбегеннин колында

Бйлап, комудап отурды.
«Ылтам ўлтўр!» — деп кыйгырып турды.
Јутпа Јелбеген оны јибей,
Јаражын кўрўп божобос болды,
Јес ўргўнин ичинде
Эмеген эдип аларга турды.
Оны кўргўн Эмелчи-Мерген
От-јалбыштый изип чыкты,
Эки кўзи чагылыжа берди,
Эки канады курчый берди.
Јалкын кептў учуп тўшти,
Јаагына Јелбегенди тажыды,
Колдорынан энезин кодоро сокты,
Колтугына сугуп, учуп чыкты.
Јелбеген алгырып, тура јўгўрди,
Јес малтазын ала койды.
Қара мўркўтле соғужарга,
Қалактап, ўйдег чыга јўгўрди.
Онын кийининде јелбеген
Алаң кайкап тура берди.
Туйгакту неме мантап ўтпўс
Туйук кара јыш аралы
Јалаң болгон јадар болды,
Јалбыракту ўлўн јок болды.
Қалапту баатыр јол таппас
Қату шибее тайгазы
Қумак болуп кўрўнди.
Қунукчыл санаага јелбеген тўшти.
Қара туманду талайы
Соолып калган эмтир,
Қоркушту курч малтазы
Татап калган болтыр.
Қара сыгын мантады,
Қанча тайганы ажа конды,
Айры мўўзин таштады,
Аржан суудан амзады,
Ак-конур боло берди.
Арка-мойыны сериди,
Амтанду ўлўн ўзўп јиди.
Қара мўркўт учуп тўшти,
Кандыкчыны јерге божотты,
Қанча катап анданды,
Қаткырган ўни угулды,
Эмелчи-Мерген боло берди.
Энезиле келип эзендешти,
Эптў јакшы куучындашты,
Энелў-уулду экилези
Ак-конурга учкашты.

Алтайына түрген једерге
Ак-конур элес этти.
Баскан изи јада калды,
Барган изи жылыа берди.

Карый берген Бай-Барчыкай
Канайдар да аайын билбей,
Ары-бери телчип турат,
Эмегинин сананып санааркайт,
Уулын сакып кунугат.
Јокту Бай-Барчыкайга
Јон улузы јуулып келди,
Комудап, сыктап јүрбезин деп,
Кожон, јыргалла көкүтти.
Анайып ойноп турганча,
Ак-конурдын киштегени угулды.
Агаш-ташка торгулды,
Алтай ичине жаңыланды.
Андагы улус аыкташты,
Ат бойы көрүнбес болды.
Күкүрт коркушту күркүреди,
Күн жаркыны өчөмиктелди,
Солонгы јерге кадалды,
Сонуркап, улус өрө көрди.
Тенеринин түбинде,
Јылдыстардын ортодо
Эмелчи-Мерген эрлү баатыр
Энезиле келип јатты.
Ак-конур ат дезе
Алтын јалын јайа салган,
Атту-чуулу Эмелчи-Мерген
Айры колын суй салган,
Ай канатту куштан артык,
Аткан октон озор түрген
Учуп келип јатканы
Күкүрт болуп угулган эмтир.
Оостон чыккан тыныжы
Күн жаркынын бөктөгөн эмтир.
Олордын көргөн көстөри
Солонгы болуп јарыган эмтир
Анча-мынча болбоды,
Албаты уткуп кыйгырышты.
Эмелчи-Мерген баатыр
Эне алтайына учуп түшти.
Јетен кижии жүгүрүжип,
Јенг тударга келгиледи,
Алтан кижии ат аларга

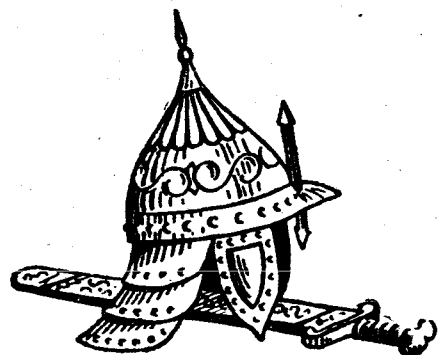
Алакан бадышпай, келгиледи.
«Јаан каан эмес өдим,
Јангы өскөн бала эдим,
Адымды бойым булаарым,
Айылыма бойым кирерим» — деп,
Эмелчи-Мерген улустарды
Эргегиле јайладып ийди.
Бай-Барчыкай коркушту сүүнди,
Бажын кабыра тудунды,
Эмегинин барып окшоды,
Эрке уулын кучактады.
«Јангыс уулым баатыр деп,
Јажына мен сананбагам,
Эмегиним тирү деп,
Эмди мен иженбегем,
Ак-конурым аргымак деп,
Алдынан тургуза билбегем» — деп
Алан кайкап, Бай-Барчыкай
Албаты-јонго айдып турды.
Той эдип јыргаарга,
Токунап амыр отуарга
Андап барарга келишти.
Эмелчи-Мерген ээрлү адын
Элбий-селбий тартып ийди,
Кастак мылтыгын јүктенип,
Канча күнге андай берди.
Јеерен сыгын андарды
Јер тоозынан аткылады,
Айу, бөрү јолукканда,
Алакандап өлтүрүп турды.
Ак мөңкүлү тайгаларды
Кырлай јортуп андады,
Агарып јаткан чөлдөрдү
Кечире јелип јоруктады.
Артынганы көп болды.
Айылга јанар өйи јетти.

Јети башту јелбеген
Јер Алтайды өдө берди,
Эмелчи-Мергенди некежип,
Элди-јонды јуулап келди.
Бай-Барчыкайдын айылында
Бастыра јуулган улусты
Түндү-түштү јудуп турды,
Түмен сууны соолто ичти,
Бай-Барчыкайды кабыра тутты.
«Балан кайда?» — деп сурады.
Јокту Бай-Барчыкай

Желбегенге эрмек айтпады,
Жаңыс уулынын жүрүмин
Жажырып, унчукпай отура берди.
Желбеген оны тирүүге
Жерге керий тартып алды,
Кичинектен эдин үзүп,
Кичинектен оны шылады.
Бай-Барчыкай апшыйак
Бир де сөс айтпады.
Онын кийининде Желбеген
Одус башту шибезин
Отко экелип кызытты,
Катуланган апшыйакты
Канча, канча үйтей сайды.
«Жо!» дегени угулбады,
Жайнаганы билдирбеди.
Бай-Барчыкайды кејегезинен
Бай терекке апарып илди,
Алдынан өрө оттон салды,
Аайы-бажы жок ыштады.
Эрлү бүткен апшыйактын
Эки кабагынын ортозында,
Эки көзинин белтиринде
Көстинг жажы түүлип,
Токтоп калган турар болды.
Көөп, тастайа семиреле,
Токунап Желбеген амырады.
Кара жаңыс Кандыкчынын
Жаражын кайкап көрүп отурды.
Оостон чыккан жыландары
Тумчугына жылып кирер болды,
Тумчуктан чыккан бакалары
Оозына секирип кирер болды.
Эмеген аларга жүргени
Эмди мынан жарталды.
Анайып желбеген отурганча,
Агаш-таштар силкинди,
Агын суулар ажынды.
Кенерте жалкын жалт этти,
Кезер баатыр Эмелчи-Мерген
Келип жатканы көрүнди.
Куу тумандый тынышту,
Кызыл өрттий чырайлу,
Жүс текпелү саадагын
Жүктенип алган эмтир,
Татабас миистү үлдүзи
Жалмажында жапшыныштыр.
Алтын жалду ак-конгур

Жерди чапчып киштеди,
Алып баатыр Эмелчи-Мерген
Ачу-корон кыйгырды:
«Оштөп келген оштү болзон,
Өрө тур, күрежеели!
Коркушту бүткен бөкө болзон,
Колунг жөдүр, согужаалы!» — деди.
Ойинен өткүрө тойоло,
Өрө Желбеген туруп болбоды.
Согужарынан арай коркуп,
Сураганы мындый болды:
«Анайып оморкоп турарында,
Алдында не келбедин?
Элүжерге турган болзон,
Эртеде не жолукпадың?»
Эмелчи-Мерген эрлү баатыр
Оштүге удур күзүрт этти:
«Өлгөнниңди көрөйин деп,
Өскө эрмек менде жок,
Бажынды мен базайын деп,
Башка санаа менде жок,
Кирлү канын төгүлзин,
Кардын сениң жарызын» — деди.
Желбегенниң ичине
Жети катап тын тепти,
Онын жиген курсагы
Отурган жерине төгүлө берди,
Обоолоп чоккон улустын сөбги
Одус башка чачыла берди.
Жес казан антарылды,
Жерден Желбеген тура жүгүрди,
Ай малтазын ала койды,
Атыйланып удурлажа чабышты.
Туруп согушкан жерлерине
Туйук ыш тура калат,
Отуруп согушкан жерлери
Оро болуп жада калат.
Жетен жылга чабыштылар,
Жер-тегери кыймыкташты,
Желбегенниң күчи чыкты,
Жер тайанары көптөди.
Мокобос кезер малтазынын
Жаңыс сабы арткан болды.
Эмелчи-Мергенниң эди-каны
Эмди жаңы изип келтир,
Татабас миистү үлдүзи
Жаңы курчуп турган болтыр.
Тыттарды Желбеген үзе тартып,

Тыны јеткенче согушты,
 Кайа-таштарды јемире тартып,
 Калганчы кучиле удурлашты.
 Арып, уйдап турар болды.
 Алып баатыр Эмелчи-Мерген
 Јети башту Јелбегенди
 Јети јерден кезе чапты.
 Јелбеген анайда блүп калды,
 Јердин үсти амыр болды.
 Эмелчи-Мерген эне-адазын
 Ойто жүрүмге буруды.
 Алтай ичинде албатыны
 Эмелчи-Мерген бастыра жууды.
 Олгөн улустын сөөктөрүн
 Омөлөжип туткылады.
 Олгөндөрдү көрөлө,
 Оксөп, оксөп ыйлашты.
 Онын кийининде ончолоры
 Ойто келип Јелбегенди көрди,
 Онын олгөнине сүүнижип,
 Одус жылга јыргагылады.
 Эмелчи-Мергеннин ийдези
 Элге-јонго макталды.

АЖАРУЛАР

Бу жуунтыга кирген ончо чөрчөктөр Алтайдын орден тагынган атту-чуулу кайчызынан Николай Улагашевич Улагашевке бичилген.

Н. У. Улагашев 17 мартта 1861 жылда Сары-Кокша өзөктө Улагаш деп туба укту анчы кижинин билезинде чыккан. Тогус жаштан ала ол адазыла кожо андап, кузуктап жүрген. Тайгада жүрүп, адазы ого энирде одуда јаантайын баатырлар керегинде чөрчөктөр айдып туратан. Је анчадала көп, сүрөкей јилбүлү чөрчөктөрдү ол Сылгандуда јаткан атту-чуулу кайчыдан Кабак Тадыжековтон уккан. Кабак Алтай ичинде эн артык кайчылардын тоозына кирип турган. Ол бала-барказы јок киж, јаантайын журттан журтка, одудан одуга көчүп жүрүп, јонго чөрчөк кайлап берип, онойдо курсагын азыранган. Улагашев онын ончо чөрчөктөрүн угуп, кийининде бойы оморды айдып туратан. Онойдо ок ол өскө дө кайчылардын — Сары-Кокшада Кыдыр Отлыковтын, Паспаулда Сабак Боченовтын, Елейде Јайаматтын — чөрчөктөрүн угуп алган.

Николай Улагашевич 16 жаштуда көзинен көжөгө оорула оорыйла, көрбөс болуп калган. Је ондый да болзо, ол иштенип жүретен: кузуктайтан, үйген, колон, куйушкан өрөтөн, одын кезетен. 1934 жылда ол бастыра билезиле колхозко кирген. Чөлбөдө ол улуска чөрчөктөр кайлайтан. Улагашевтин кайы, чечени Алтайдын күнтүндүгү бөлүгинде бастыра өзөктөргө јайылган, ол јаан кайчылардын тоозына кирген.

1937 жылда Улагашевке алтай писатель П. В. Кучияк ла Москвадан келген фольклористка А. Гарф тушташкандар. Олор онон бир канча чөрчөктөр, ол тоодо «Алып-Манаш» деген чөрчөкти бичип алгандар. Онын ады-чуузы јарлашып, оны советский писательдердин Союзына алган. 1939 жылда Совет башкару Улагашевти «Знак почета» орденле кайралдаган.

Ол өйдөн ала Улагашев Горно-Алтайскта жадып, бойынын ончо чөрчөктөрүн литераторлорго айдып баштаган. Онын чөрчөктөрүн П. В. Кучияк, Н. Г. Куранаков, А. Роголева, А. П. Кучияк, Б. Маскачакова бичигендер. Улагашевтин бу чөрчөктөрү алтай тилге «Алып-Манаш» (1940), «Чөрчөктөр» (1941), «Малчы-Мерген» (1945), «Шиме-Судурчы» (1950), орус тилге Новосибирдин үлгерчилери А. Смердовтын, И. Мухачевтын, Е. Березницкийдин, А. Коптеловтын, Е. Стюарттын көчүргөни аайынча «Алтай-Буучай» (1941), «Малчы-Мерген» (1947) деп бичиктерде чыккан.

Н. У. Улагашев 30 январьда 1946 жылда жада калгаң.

Бу жуунтыга онын эн артык чөрчөктөрүнөн талдап алганы кирген.

«АЛТАЙ-БУУЧАЙ»

Бу чөрчөкти Н. У. Улагашевтен 1940 жылда А. Роголева бичип алган. Литературно П. В. Кучияк жазаган.

«Алтай-Буучай» Алтайда ончо жерлерде жаантайын айдылып турган чөрчөк болуп жат. Оны Улагашевтин Чуйдын теленеттери, Кадын ла Каннын алтайлары, байаттар, кумандылар, тубалар жакшы билер. XIX чактын учу жаар бу чөрчөкти Н. М. Ядринцев тубалардан, 1895 жылда А. Калачев Чуйдын теленеттеринен, Н. Никифоров 1913 жылда Кадын ичинде Аска деп жерде Чолтыш Куранаков деп кайчыдан, Г. Н. Потанин Ондойдон, Г. Токмашев 1914 жылда Байат жеринде жаткан Чымый Алагызов деп кайчыдан бичип алала, орус тилге көчүрүп, революциядан озо кепке басып чыгаргандар. Алтай тилге жаңыс ла Совет өйинде Улагашевтен бичилгени аайынча «Чөрчөктөр» деп бичикте кепке базылган. Орус тилге А. Смердовтын көчүргөни «Алтай-Буучай» деп бичикте чыккан. «Алтай-Буучайдын» сюжеди жаңыс ла алтайларда эмес, же буряттарда да бар. Темдектезе, буряттардын «Иренсей» ле «Харсай-Мэргэн» деген чөрчөктөрү «Алтай-Буучайга» сүрекей түнөй болуп жат.

Улагашев бу чөрчөкти Кабак Тадыжековтон уккан. Улагашев Алтай-Буучай баатырдын жаңыс ла бойы керегинде куучындайт, же онын уулы кижини алганы керегинде болукти ол билбизим деген. Онойдо ок бу чөрчөкти Тадыжеков то айдатан.

«Алтай-Буучай» X—XII чактардан бери айдылып келген чөрчөк. Онын төс учуры — албатынын баатыры тонокчылдарла, садынчактарла тартышканы керегинде болуп жат.

¹ Айыл түндүгүн коруган

Эки боро шонкорлу болды. Озогыда Алтайдын түштүк чөлдөрүндө жаткан теленеттер шонкор ло суу-куштарды андагылайтан. Бу сөстөрдөн «Алтай-Буучай» деген чөрчөк

теленеттерден таркаганы билдирет, ненин учун десе күнтүндүктеги жышта жаткан алтайлар шонкорлу андагылабайтан — 5.

² Боро тайга кырына чыкпа, Ак талайдын кутук суузына

Эки будын эмди сукпа. Бу сөстөр албатынын жерен өйлөрдө карануйда болгон санаазын көргүзөт. Уй кижини бийик тайгага чыкса, аруу сууга кирзе, түбек болор деп ол тушта улус бодойтон. — 6.

³ Алтай үстүн тарттырып келер

Алты булунду куулгазын күскүни. Алтай чөрчөктөрдө жаантайын учурап турган неме. Ондой күскүле кижини жер үстүндө кайда да ыраак жаткан немени жууктадып, жакшы, иле көрүп ийер аргалу деп чөрчөктө айдылат — 6.

⁴ Алтай-Буучай өлбөс кижини. Алтай чөрчөктөрдө

жаан ийделү, атту-чуулу бир канча баатырлар качан да өлбөс болуп көргүзүлөт — 8.

⁵ Ол барган эки тайгыл

Ойто жана келгилебеди. Бу тужунда Улагашев чөрчөкти бойы кубултып айтканы билдирет. Оскө мулустан бичилгени аайынча болзо (Куранаковтон, Алагызовтон), өштүлөрдө баштап аттары айрылала, онон камчы-жерен сыгын болуп кубулала, мантаган. Эки тайгыл оны сүрүжип барала, танып ийген соңында ойто жана бурулбаган. Онын кийининде эки тайгыл эки кызыл түлкү болуп кубулала, эки боро шонкорды онойдо ок эчидип апаргылагандар — 11.

⁶ Жер энези. Карыган үй кижини кеберлү мифологиялык кудайлык. Кудай теңерини, Эрлик жер алдын бийлесе, ол эмеген жердин үстүн бийлейт. Кезик кайчылардын айтканыла болгожун, ол — Алтай-Буучайдын энези — 14.

⁷ Жерен кызыл түлкү. Жердин-суунун ээзи, түшчү — 15.

⁸ Тогуз баштуу желбеген Баатырдын бойы эмтир Кунан койчо жааны

Кызыл-күрөң мендү эмтир. Желбеген чөрчөктө айдылганы аайынча: жердин үстүндө жүргөн жупта. Ол жаантайын жети эмесе жетен ол эмесе тогузон тогуз баштуу болуп көргүзүлөт. Онын менги кижини тындандырар эмге бодолот — 16.

«АЛЫП-МАНАШ»

Чөрчөкти Улагашевтен П. Кучияк бичип алала, литературный эдип жазап, «Алып-Манаш» деп бичикте 1940 жылда кепке басып чыгарган. Орус тилге озо баштап прозала «Алтайские

сказки» (Детиздат ЦК ВЛКСМ, 1939), оного И. Мухачевтың көчүргениле үлгерле «Алтай-Буучай» деп бичиктерде чыккан. Бу чөрчөкти Н. Улагашев Старо-Бардинский райондо Елей деп журтта Кузнецкий жеринен келген Жаймат деп кайчыдан уккан.

«Алып-Манаш» узбек, кара-калпак, казах, татар, башкир албатыларда бар. Узбектерде ол «Алпомыш», казахтарда «Алпамыс» деп адалат. Проф. В. М. Жирмунский узбек албатынын версиясын шиндеп тура, бу чөрчөк Туулу Алтайдын күнбадыш келтегейинде VIII—IX чактардан озо чүмделген деп бичийт («Алпомыш». Москва, ГИХЛ, 1958). «Алып-Манаш» деп чөрчөкти Н. Улагашев бойы адаган, же өскө кайчылар ла чөрчөкчилер оны «Акпомыш» эмезе «Алпомыш» деп адап жадылар. Бу чөрчөк көп лө сабазында байаттарда, кумандыларда, тубаларда таркаган. Түштүк Алтайда бу чөрчөк учурабайт.

Чөрчөктин төс учуры — баатыр казыр каанла, најылыкты бузуп, өштүгө көчкөн садынчакла тартышканы болуп жат.

⁹ Ай судурлу бичигин алды. Судур — чөрчөктөрдө жаантайын туштап турган бичик. Онон баатырлар келер өйдөги керектерди, кемди алатанын, өштүлөр кайда журтаганын—оңчозун кычырып, билип аладылар — 29.

¹⁰ Онойдо бойында бек сананды. Өскө кайчылардын (О. Алексеевтин) айтканыла болзо, Алып-Манаш жуулажарга барган эмес, нөкөрине Ак-Көбөнгө кижин алып берерге барган.

Акпомыш найжызына
Каат ал беретем дийт.
Тогус тайга ажыра,
Тогус талай кежире жаткан
Ак-кааннын кызыны
Ал бередим дийт. — 30.

¹¹ Ай канадын жайа тудала,
Оң колдын ус сабарыла

Самара бичикти чийип баштады. Бу мынайда куштын канадына письмо бичип ийгени керегинде өскө дө алтай чөрчөктөрдө айдылат. «Алтай-Буучайда», А. Қалкиннинг айтканынча, баатырдын эмегени ле кызы суу-куштын канадына письмо бичийдилер. Бу мотив, байла, алтайлар озогы чактарда куштарды (анчадала күүлени) письмолу ийетенинен табылган болор — 42.

¹² Эки эмчегинин сүдин саап,

Эки жалбак курут кадырды. Чөрчөктө айдылып турганы аайынча болзо, күчи чыгып, чылап турган баатыр энеинин сүдинен эткен курутты жип ийзе, ого баатыр күч, ийде кожулат — 45.

¹³ Ол жердин тууларына
Агып түшкен сууларына

Жалын жайып, мүргүди. Озогыда алтай улус тайга-таштарды, сууларды «ээлү» деп бодоп, ологго бажыргылайтан — 50.

¹⁴ Эрженелү алтын көбүгин. Эрjene — аңылу ийде, күчтү неме. Күлер кааннын малы, жөөжөзи ондый неме барынан улам өскөн деп чөрчөктө айдылат. Эрjene чымалынын уязынан табылат деп кезикте улус айдыжат. Же ондый чын эрjene жогы биске јарт — 51.

«АК-ТАЙЧЫ»

Бу чөрчөкти П. В. Кучияк Улагашевтен 1940 жылда бичип алган. Алтай тилле Улагашевтин «Чөрчөктөр» деп бичигинде, орус тилле Евг. Березницкийдин ле А. Коптеловтын поэтичский көчүргени аайынча «Алтай-Буучай» деп бичикте чыккан.

Чөрчөктин сюжеди революциядан озо чыккан «Алтын Кучкаш» («Аносский сборникте») деп чөрчөктөн биске таныш. Же Улагашевтин айтканы толо, поэтичски жаркынду болуп жат.

Чөрчөктин төс учуры — баатыр алдыгы ороонды бийлеген, улустын тынын апарып турган Эрликле тартышканы болуп жат. Эрлик мында ар-бүткеннинг, кижиге каршу ийде-күчтеринин — өлүмнин кебери болуп көргүзилген.

¹⁵ Ол уул эр јеткелекте,

Эрлик-бий блаай берген. Олгөн кижинин тынын Эрликтин ээлчилери алдыгы ороонго апарган деп озогы улус бодогылайтан — 68.

¹⁶ Улген — үстүги ороондо кудай — 69.

¹⁷ Алтын-күмүш јепселдү

Ак-боро ат экелди. Чөрчөктө баатыр ла онын минер ады бир күнде энеден чыгат. Баатыр эр кемине јеткенче, ол тенгериде јүрет. Атла кожо баатырдын бастыра кийими, јуу-јепсели тенгериден келет — 74.

¹⁸ Сабарыннан кан чыгарып,

Сары јыданы кандап ий.

Ай јанына турала,

Ачу-корон кыйгырып ий.

Күн јанына турала,

Ама-томо сыгырып ий.

Ол тушта ачу-корон соок түжер. Бу јебрен өйлөрдө чүмделген чөрчөктөрдө учурап турган жадалаштын бир кебери болуп жат. Кийининде јада ташла жадагылайтан — 76.

¹⁹ Јүс түней келиндер келип јаттылар. Јүс келин болуп кубулып алган шулмустар — 76.

²⁰ Өлүминг кайда болор учурлу? Чөрчөктө айдыл-

ганы аайынча: баатыр кижги бойынын өлүмин ажындыра билер — 77.

²¹ Эдегерге бала бассын,

Эжигерге малдар бассын! Тойдо айдылар алкыш сөс — 80.

²² Эрлик-бийдин жети уулы. Чөрчөктө Эрлик жети уулду ла жети сары кысту деп айдылат — 101.

²³ Ол сөсти жарадып укты. Баатырлар күрежип турала, бир бирүзи тыштанып аларга жөп айтса, экинчи баатыр качан да жөпсинер учурлу — 102.

²⁴ Эрлик-бийдин журтына

Менин барар жаным жок. Онойдо ак-боро ат тегериден түшкөн учун айдат, а тегериден түшкөн неме Эрликтин жерине кирбейтен деп алтай мифологияда айдылат — 104.

²⁵ Калыткышту кара өткүш—Эрлик-бийдин өткүжи — 105.

²⁶ Жер тамы. Алдыгы ороонго кирер оро — 106.

²⁷ Тогус тудам тегенектен

Чыбык эдип жазап алып,

Эрлик-бийди сойо берди. Эрлик-бийге ле онын шул-мустарына жангыс тегенек тыгынар деп чөрчөктө айдылат — 106.

²⁸ Уйуктагандар туруп жанзын. Чөрчөктин кокыр учы — 112.

«КОЗЫН-ЭРКЕШ»

Бу чөрчөкти П. В. Кучияк Улагашевтен бичип алала, литературный эдип жазап, алтай тилле Улагашевтин «Чөрчөктөр» деген бичигинде кепке базып чыгарган, орус тилле Е. Березницкийдин көчүргени аайынча «Алтай-Буучай» деп бичикте чыккан. Бу чөрчөк аайынча кандидатский диссертация бичиген С. С. Каташ оны казахтарда, татарларда таркаган «Козы-Керпеш ле Баян-Сулу» деп чөрчөклө түндөштирип, «Козын-Эркеш» онын жебрен өйдөгү бир айрызы болор деп шүүлте айдат.

Чөрчөктө баатыр бойына кижги алганы керегинде айдылат, же онызыла коштой ондо социальный тартыжу көргүзилет. Локту Козын-Эркеш бай Караты-каанды ла Жети-Сабарды жешип чыгат.

²⁹ Жети айры темир терек

Ыйлап турганын көрүп ийди. Ак-Бөкөнүн одузы болуп турган темир терек онын удабас өлбөрүн ажындыра билип ыйлаган — 115.

³⁰ Кызыл-конур атты јединип келди. Бу база тегериден түшкөн ат. Бачыкай-Кара Козын-Эркештин аказы, онын учун атты тудуп алала, экелип берген — 116.

³¹ Козын-Эркеш баатыр эмди

Ойгор бичигин алып кычырды,

Онон арыгы жүрүмин көрди. Чөрчөктө айдылга-

ныла болзо, баатырдын жүрүми, өдөтөн жолдоры—ончозы ажындыра судур бичикте бичилип койгон. Ол оны бүдүрер учурлу. Бүдүрбей, туура барза, ол жаан түбекке түжер деп бодолотон — 118.

³² Кара камду чыгып мантады. Чөрчөктө кажы ла кижги ан, куш, отук таш онон до өскө неме болуп кубулар аргалу болуп көрүнер — 119.

³³ Кунан койдын куйругыла,

Байтал беенин казызыла

Кемди көстөп согор —

Ол кижини сүүген болзын! Бу жебрен өйлөрдөн матриархат тужунан арткан-калган тойдын ээжизи деп айдарга келижип јат — 125.

³⁴ Шатра ойноп, жыргап отурдылар. Шатра — жебрен өйлөрдөн бери алтай албатыда болгон, шахматка эмеш жүзүндөш ойын — 130.

³⁵ Сары сапту алмас бычак

Алып бербей канайтты. Чөрчөктө баатырлар тегин үлдүдөн, жыдадан өлбөй јат, агылу томырак бычактан өлгүлейт. Бу бычак — баатырдын тыны. Бу мынайда орус та чөрчөктөрдө айдылат (меч кладенец) — 140.

«КОЗУЙКЕ»

Чөрчөкти Улагашевтен А. Роголева 1940 жылда бичип алган. Литературно Н. Г. Куранаков редактировать эткен. Озо баштап алтай тилле Улагашевтин «Чөрчөктөр» деп бичигинде, орус тилле Е. Березницкийдин көчүргени аайынча «Алтай-Буучай» деп бичикте чыккан. Бу чөрчөк көп албатыларда—казахтарда, татарларда, башкирлерде—бар. Казахтарда оны «Козы-Корпеш ле Баян-Сулу» деп адап јадылар, Алтай версия казахтардыйына сүрекей жуук, онын учун бу чөрчөкти алтайлар—телеуттар, онон тубалар — кажы да өйдө казахтардан алган болор деп бир канча шинжүчилер (А. Л. Коптелов, С. С. Каташ) айдып јадылар. Алтай версияда төө керегинде айдылганы бар, же төөнни алтай улус азырабаган, бир персонажтын ады Аксагал болот, бу база казак сөс. Је ондый да болзо, алтай «Козуйке» казахтардыйынан көп башкаланып јат (героика, гиперболизм, онон до өскөзи). Учуры аайынча бу чөрчөктө јиит улус бойлорынын салымын, билезин бойлоры төзөбөргө, ада-энеден ле камаанду болуп, олардын ла сөзинен чыкпай жүреринен чыгарга тартышканы болуп јат. Чөрчөктө социальный да мотив тын.

³⁶ Эки баланы эр јажына

Эш эдип журтаттырар. Ада-эзелери балдарын јашта сөстөштирип койоры — озогыда чын болгон јанг — 154.

³⁷ Анын адын адаар деп,

Албатымды жууп турум. Баланын адын адаарда,

жонды жуул, той эдери, карыган улуска ат ададары — чын болгон — 156.

³⁸ Анча-мынча болгондо,
Калалту соокты түжүрди. Көзүйке жадачы болот — 185.

³⁹ Алтын кайырчак ичинен
Качан чыгарзын, Байаным. Онойдо Караты-каан кызын өскө кижиге алдыртпаска бектеп жажырган болуп жат — 186.

⁴⁰ Алтан эки булунду
Ак өргө бүде берди. Бу мынызынан озогы алтай жан көрүнөт: жиит улус алышканда — ологро жаңы журт тургузатандар — 187.

⁴¹ Кулузын огын божодып ийди. Коронду ок — 190.

⁴² Көзүйке сөбги бир кайа,
Байаннын сөбги бир кайа,
Эки жаан учардый
Мөңкү таштар мында турды. Күнчыгыш Қазахстанда Тансык деп темир жолдын станциязынан ыраак эмес эки кайа ташты Көзүйке ле Байаннын сөөктөри бу деп эмдите жетире көргүсүктейт — 194.

«КӨКИН-ЭРКЕЙ»

Бу чөрчөкти П. Кучияк 1940 жылда Улагашевтен бичип ала-ла, литературно жазап, алтай тилле «Чөрчөктөр» деп Улагашевтин бичигинде чыгарган, орус тилле Е. Березницкийдин көчүргениле «Алтай-Буучай» деп бичикте чыккан. Чөрчөктин учу-рун мындый сөстөрлө жартаарга жараар: «Уул бүдерде, кижги алаган, кыс бүдерде, кижиге баратан». Көкин-Эркей бу жаңды бускан учун сыйынын каршу Желбис-Сокорго алдырткан. Көкин-Эркей жер алдынын ийде-күчтериле тартыжып, жентип, учында чын жолго кирет.

⁴³ Оны минген баатырга
Барбаганча, мен болбозым. Жебрен чактарда бир кысты жаңыс кижги эмес, көп уулдар кудалагылайтан. Ол тушта байга эдип, кемизинин ле ады артыктаза, кыс ого ло барар учурлу болгон. Онын учун Ак-кааннын кызы темир-чоокур-дын ээзин бедиреп турганы ол — 201.

⁴⁴ Жер алдында журтаган
Жекеен-күрен атка минген
Желбис-Сокор каан. Бу чөрчөктөн, «Ак-Тайчы» деп чөрчөктөн чилеп ок, көрөр болзобус, жер алдында жаңыс ла Эрлик-бий журтаган эмес, же онын болушчылары — каандар (Темир-каан, Желбис-Сокор) журтагылап, жер үстүне алдынан бойлоры чыгып, улусты олжолоп апаргылайтан эмтир — 206.

«АЙТҮНҮКЕ»

Бу чөрчөкти Улагашевтен 1945 жылда А. П. Кучияк бичип алган. Литературно Ч. Енчинов редактировать өткен. Алтай ла орус тилле ол Улагашевтин «Малчы-Мерген» деп бичигинде (1946, 1947) чыккан. Орус тилге Е. Стюарт көчүргөн.

Бу чөрчөктин экинчи бөлүгүнүн бир канча жерлери (Айтү-нүке Сары-каанла тартышканы, олжого кирген ада-энезинин айылында конгоны (өскө дө алтай чөрчөктөрдө учурап жат), темдектезе, «Каан-Бүдейде», «Маадай-Карада»), же онын баш-гапкы бөлүгү жаңы, жилбүлү болот.

Чөрчөктин учуры — баатыр кижги ак-санаалу болуп, күчи жетпестерге болужып, кара-санаалуларла, жуу-чак баштаачы-ларла тартышканы болуп жат.

⁴⁵ Аракызын канжааланып,
Куча эдин артынып,
Алтын-кааннын журтын көстөп,
Айылчызы болуп жортуп ийди. Айтүнүке Алтын-кааннын журтына бойы куда болуп барат — 229.

⁴⁶ Алтын-Тана абакайыла
Амыр-энчү журтай берди. Бу озогы өйдөги чын болгон жан: уул кижги кысты алала, озо баштап онын адазынын журтында бир кезек жадатан. Онын согында бойынын адазынын журтына баратан — 231.

«САИ-СОЛОН»

Бу чөрчөкти 1945 жылда А. П. Кучияк Улагашевтен бичип алган. Алтай тилле Ч. Енчиновтын литературный редакциязы аайынча «Малчы-Мерген» деп бичикте (1946), орус тилле И. Мухачевтын көчүргени аайынча «Малчы-Мерген» деп бичик-те (1947) чыккан.

Чөрчөктө баатыр кижги тайгаларды мензинген, улусты ан-даттырбай, алузын блаап алып турган каанла, онын олжочы-ларыла тартыжып, бойынын алар кижизин, канча буудактар өдүп алып амыр-энчү жадын төзөйт.

⁴⁷ Темдеги жок кара түлкү.
Темдеги жок кара кумдус. Озогы чактарда каан-дар тайгаларды мензингилеп ээлейтен. «Темдеги жок» дегени ка-жы кааннын тайгазынан болгоны жарт эмес деп айдылганга бодоор керек — 243.

⁴⁸ «Айланайын алтын адам,
Уулыгарды канайып таныбадыгар?» Каралдай-Мерген андап жүргенче, уулы түрген жаанап келген болот. Жаш бала онойдо түрген жаанаары — көп өскө дө чөрчөктөрдө учу-райт — 245.

⁴⁹ Буруузы жок албатыны
Жети жектен айрытам. Бу сөстөрдөн өрө Бы-
ансу керегинде айдылганы — Сай-Солон судур бичиктег кы-
чырып алганы болуп жат — 253.

«МАЛЧЫ-МЕРГЕН»

«Малчы-Мергенди» 1939 жылда П. В. Кучияк Улагашевтен бичип алала, литературно редактировать эдип, алтай тилле ол ок жылда «Алып-Манаш» деп бичикте жарлаган. Онон бери бу чөрчөк алтай кычырачылардын эн ле сүүгөн чөрчөктөрүнүн бирүзи болуп, көп катап кепке базылып чыккан («Малчы-Мерген» деп бичикте, школдын хрестоматияларында, «Алтай литерату-рада» деп антологияда). Орус тилле А. Смердовтын поэтиче-ски көчүргениле эки катап чыккан («Малчы-Мерген» деп би-чикте ле антологияда). Бу томдо «Малчы-Мерген» жетинчи ка-тап кепке базылып жат.

Чөрчөктин экинчи бөлүгүндө айдылган (Малчы-Мерген Ар-слан-кааннан ат сураганы, андап жүрүп, бажаларын артыкта-ганы, кааннын айбызына жүргени) өскө дө чөрчөктөрдө («Көгү-тейде», «Алтын-Тууыда» онон до өскөлөрүндө) учурап жат, же ондый да болзо, «Малчы-Мерген» алдынан башка сүрекей жар-кынду поэтический произведение. Онын төс учуры—озогы чак-тарда жоктулар ла байлар ортодо социальный тартыжу кере-гин көргүскени болуп жат. Жокту Малчы байлардан — Арслан-кааннан, онын алты күйүлеринен, Айбычы байдан — ийде-кү-чи, билгир сүмези жанынан ыраак та артык, керсү көрүнөт.

⁵⁰ Тынду өлгөн болбойтон бо? Чөрчөктө өлгөн
эмезе шыркаткан улусты тиргизетен, жазатан эмдер: жеткер
тындулардын мени, өкпө-жүреги, андардын сүди, аржан-суу,
«тынду» өлгөн болуп жат деп айдылат — 264.

⁵¹ База эмеш кожондоордо,
Как агаштар бүрленди,
Кату жерден чечектер өсти. Жараш кожоннын
ийде-күчин поэтический көргүскен сөстөр — 266.

⁵² Сенин адын болор турум... Кара айгыр Малчы-
Мерген баатырдын минер ады болуп бүткөн деп айдарга кели-
жет. Онойдо болгоны бу айдылганын өскө алтай чөрчөктөрлө
түндөгенинен жарт билдирет — 269.

⁵³ «Малчы-Мерген деп адаган эдин». Алтай чөр-
чөктөрдө баатыр улустын ады тегин улустын адынан башка-
ланып, мерген, бөкө, кезер, солоон, алып деп кожолта сөстөрлө
болот. Бу сөстөр олардын баатыр болгонын темдектейт — 270.

⁵⁴ «Менин кымыс ичетен
Алтын айагымды кызыга бер». Кымысты түндүк
Алтайда — тубаларда — этпейтен. Онын учун бу түштүк Ал-

тайдан кирген сөстөр деп келижет. Түштүк Алтайдан түндүк
Алтайга онон до өскө көп поэтический сөстөр ол эмезе бүткүл
чөрчөктөр келген деп айдарга жараар. Олордо төб, терек, эле-
зин ок, кийис айыл, аркыт онон до өскө түндүк Алтайда жок
көп немелер керегинде айдылат — 271.

⁵⁵ Ак-Шангы абакайы
Малчы-Мергенге сүмезин айтты. Алтай чөрчөк-
төрдө баатырдын үй кижизи эмезе минген ады не ле неме боло-
рын ажындыра сезип, билип турары көп чөрчөктөрдө көрү-
нет — 273.

«ӨСКҮС-УУЛ»

Өскүс-Уул керегинде чөрчөк Алтай ичинде ончо ло жерлерде
таркаган. Кажы ла жерде оны башка-башка айдып жадылар.
Же Өскүс-Уул озо баштап күчүк, эмезе алтын ай-
ак сыйга алып, учында онызы жап-жараш кыс, онын эмегени бо-
ло берип турганы, онын сонгында жараш эмегенин блаарга са-
нанган каанла эмезе байла маргаан эдип тартышканы — бу
чөрчөктин төс шүүлтези — кажы ла башказында онойдо ок ай-
дылат.

Бу чөрчөк жангыс ла алтайларда эмес, тува да албатыда бар.
Озо баштап тувалардан оны Н. Ф. Катанов 1889 жылда («Образ-
цы народной литературы тюркских племен», т. IX), 1879 жыл-
да Г. Н. Потанин («Очерки северо-западной Монголии», т. IV)
бичип алгандар.

Алтай кеберлүзи эн ле озо П. В. Кучияк бойнын жааназы-
нан Баргаа Кучияковадан укканы аайынча бичигениле 1937
жылда «Алтайские сказки» деп бичикте («Юскузек») орус тил-
ле чыккан.

1940 жылда П. Кучияк оны база катап Н. У. Улагашевтен би-
чийле, алтай тилле «Чөрчөктөр» деп бичикте чыгарган, орус
тилле Е. Стюарттын поэтически көчүргениле ол «Алтай-Буучай»
деп бичикте чыккан.

Чөрчөктө алтай ишчи улустын озогыда аргалу, ырысту жа-
дарга күүни, байларды жегер санаазы айдылган.
⁵⁶ Эки бутка така сокты. Бу кайыр, учар тайгалар-
га чыгарга керектү така керегинде айдылат — 283.

⁵⁷ Бөрү кеби жоголо берди,
Бажы буурул кижы болды. Аннын, куштын ке-
бин кийип алып жүргөн улус керегинде алтай чөрчөктөрдө көп
айдылат. Темдектезе, «Ак-Тайчыда» «Омок-Мерген» ак бөрү ке-
бин кийип алып, узак жүргөн — 284.

⁵⁸ Кара камду, кызыл түлкү,
төрт койоннын терези — бу ончозы малдын, жөө-
жөнүн эрженелери — 288, 289.

⁵⁹ Окпөзи көрүнгөн Өскүс-Уул. Онойдо өскүс-жа-
быс улусты озогыда шооткылайган — 290.

22 Алтай баатырлар

⁶⁰ Таң атканча жаап болбой,
Тура калганын билбей калды. Алтын-Туулай
түңүктү илме-тармала жаптырбаган учун байдыг уулы онойдо
уйатка түшкөн. Ошон арыгы учуралдарда байдыг уулдары
онойдо ок керсү үй кижиге жендирткилейт — 290.

⁶¹ Эрлик-бийдин эжигине
Сенин учун мен барайын... Оскүс-Уул күчтү де
болзо, же эп-сүме табар жанынан Алтын-Туулай артык, онын
учун Эрлик-бийге обогонинин ордына ол атанат — 300.

⁶² Оны уккан Алтын-Туулай... Бу сөстөрдөн ала
Эрлик керегинде айдылганында бир канча поэтически уйан жер-
лер бар. Алтай албатынын чөрчөктөрүнүн көп лө сабазында
Эрлик жаан ийделү де болзо, же баатырларга күчи, сүмези жаны-
нан жаантайын жендедип турат. Бу чөрчөктө Алтын-Туулай Эр-
ликти мекелеп ийген де болзо, же ого бир канча жалынып, жай-
нап турганы база бар болот. Учунда Эрлик-бий кара санаалу
Саңгыскан-байды бурулап, жер алдына алдырып, ак сагышту
Алтын-Туулайга болушчы болуп көрүнүп калат. Бу мынайда
айдылтаны алтай чөрчөктөрдө учурабайт. Онызы камнын Эр-
лик керегинде куучындарынан чөрчөккө салтар жеткени жарт
билдирет. Же озогы чөрчөкти эмдиги бйгө желиштирип кубултар-
га, жарандырага, исторический принципти бузарга жарабас
учун бу жер чөрчөктө ол ло бойынча артып калган — 302.

«АЛТЫНАК-МЕРГЕН»

Чөрчөкти Улагашевтен Б. Маскачакова бичип алган, литера-
турно Ч. Енчинов редактировать эткен.

Чөрчөктө андап жүргөн анчылардын тапкан алузын блаап,
тоноп турган тонокчылдарла баатыр тартышканы керегинде
айдылат. Бу озогы бйлөрдө чын болгон керектерди көргүскөн
чөрчөк.

⁶³ «Энеден чыгып, үч коноло,
Адамды бедиреп жүргөн эдим». Бу мынайда ада-
зы түбекте болгожын, жангы чыккан уулчагы онын жийининен
болужарга барганы, бштүле тудужып, ийде-күч алынып, эр
кемине једип турганы өскө дө алтай чөрчөктөрдө учурап
јат («Келер-Куш», «Темир-Санаа» деп бичикте, Новосибирск,
1940) — 312.

«ЭМЕЛЧИ-МЕРГЕН»

Бу чөрчөкти Улагашевтен Б. Маскачакова бичип алган, ли-
тературный редакцияны Ч. Енчинов эткен. Чөрчөктө баатыр

кижи мифологический жеткер тындула — Желбегенле — тартыш-
каны керегинде айдылат.

⁶⁴ Түгезе этти јип салтыр. Бу сөстөр Эмелчи-Мер-
геннин баатыр бүткенин темдектейт: көп курсакты баатыр
күчтү кижі јиір аргалу. Адазы дезе онызын ондобогон — 317.

БАЖАЛЫКТАР

Алтай-Буучай	5
Алып-Манаш	28
Ак-Тайчы	68
Козын-Эркеш	113
Көзүйке	152
Көкин-Эркей	195
Айтүнүке	216
Сай-Солоң	242
Малчы-Мерген	263
Оскүс-Уул	281
Алтынак-Мерген	306
Эмелчи-Мерген	316
Ажарулар	327

АЛТАЙСКИЙ ГЕРОИЧЕСКИЙ ЭПОС

На алтайском языке

Составитель кандидат филологических наук
Сазон Саймович Суразаков.

*

Редакционная коллегия

С. С. Суразаков, С. С. Каташ и В. С. Кыпчаков.

Художественное оформление художников
И. И. Митрофанова и Н. В. Шагаева

Художественный редактор *А. М. Кузнецов.*

Технический редактор *М. И. Телтчиев.*

Корректоры: *Н. Н. Парав и Е. Н. Манышева.*

Сдано в набор 1/IX 1959 г. Подписано в печать
18/XII-1959. Формат 60×92 1/16. Печ. л. 21,25. +0,3 вклейки.
Уч.-изд. л. 22,42+0,35 вклейки. Тираж 2000 экз. АН 10065.
Заказ № 403. Цена без переплета 11 руб. 20 коп. Переплет 2 руб.
+ 55 к. вклейки.

Горно-Алтайское книжное издательство,
типография № 15, г. Горно-Алтайск,
проспект им. Сталина, 29.